

The impact of Imam Ali's (peace be upon him) policies on the enduring presence of Islam among Iranians

Nematalah Safari Froshani^{*}, Mohammadreza Shahsanaiee^{}**

Ahmad Nezaratizade^{*}**

Abstract

One of the questions raised about the five-year rule of Imam Ali (peace be upon him) is its achievements. Some writers, including Ibn Taymiyyah, have considered his caliphate as the beginning of internal discord and division among Muslims, claiming that, in comparison to the three preceding caliphs, it had no accomplishments. This descriptive-analytical study, based on library sources, focuses solely on examining one of the achievements of his rule—the enduring presence of Islam among Iranians. The findings of this research indicate that one of the reasons for Iranians' aversion to the policies of the late Sassanian era and the corrupted Zoroastrian religion was the discrimination stemming from them. The continuation of the previous caliphs' policies, which promoted Arab racial superiority over non-Arabs, led non-Arab ethnicities—particularly Iranians—not only to withhold support for Islam but also to resist it. The policy introduced by Amir al-Mu'minin (peace be upon him), which rejected discrimination between Arabs and non-Arabs in Islam (both in speech and practice), led Iranians to perceive such discrimination not as inherent to Islam but as a personal stance of certain caliphs, prompting them to oppose it. After Iranians gained influence over the caliphate

^{*} Professor, Department of Civilization and Contemporary History, Islamic History, Tradition and Civilization Complex, Al-Mustafa Al-Alamiyah Society, Qom, Iran, nsafari8@gmail.com

^{**} Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Imam Hussein University, Tehran, Iran (Corresponding Author), mohammadshahsanaiee@gmail.com

^{***} Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Shahid Mahallati Higher Educational Complex, Qom, Iran, nezaratizadee@gmail.com

Date received: 01/12/2024, Date of acceptance: 03/02/2025

and Iran emerged from Arab rule, they not only refrained from expelling Islam from Iran but actively and enthusiastically propagated it.

Keywords: The administrative principles of Imam Ali (AS), The enduring presence of Islam, Discrimination, Arabs and non-Arabs.

Introduction

The prolonged wars with heavy losses, the corruption of Zoroastrian clergy, and the rigid class system led to widespread dissatisfaction among the Iranian people with the Sassanian rule. This discontent resulted in their lack of defense against the invading Arab Muslim forces (who brought a new religion advocating social justice), leading to the rapid conquest of large parts of Iran (particularly during the caliphate of the second caliph). The conquests of Syria and Iran under the first three caliphs and the outbreak of civil wars during Imam Ali's caliphate led some writers to portray his rule as the beginning of internal discord and division among Muslims, claiming that—compared to the previous three caliphs—it had no achievements. They attempt to diminish the significance of his caliphate by comparing territorial expansions, portraying it as lacking accomplishments for Muslims. However, while these critics loudly celebrate the successes of the conquests, they overlook their destructive consequences. The conquests carried repercussions that, if ignored, could have inflicted irreparable damage on Islam. One such consequence was the racial discrimination against non-Arabs ('Ajam) by Arabs, which began during the second caliph's reign and persisted afterward—a discrimination that humiliated non-Arab ethnicities. Despite this discrimination, we witness immense contributions by Iranians to Islam. This raises the question: Why, after fleeing the severe discrimination of the late Sassanian era and facing Arab-'Ajam racial discrimination from the second caliph's time, did Islam not only flourish among Iranians but also receive their greatest scholarly and missionary contributions? To answer this question, this study first examines the discrimination in the late Sassanian period, then the post-conquest discrimination imposed on Iranians, and finally, the measures taken by Amir al-Mu'minin (peace be upon him) to eliminate discrimination and foster Iranians' love for Islam.

Materials and Methods

This research is descriptive-analytical in nature and has been conducted based on library sources.

Discussion and Results

The people of Iran faced class discrimination during the Sassanian era and experienced racial discrimination during the rule of the first three caliphs. Imam Ali (A.S.), both during the caliphates of his predecessors (by offering wise counsel) and during his own five-year rule, implemented policies that reduced these forms of discrimination. As a result, the Iranian people came to view the discrimination they had endured not as an Islamic religious policy but as the personal preferences of certain rulers, leading them to wholeheartedly serve the religion of Islam. Some of these policies include:

1. Strategies to Preserve the Dignity and Freedom of Iranian Captives
2. The Issue of Tribute (Kharaj) and Slavery
3. Prohibition of Self-Degradation
4. Appointing Non-Arabs (Mawali) to Key Positions
5. Eliminating Discrimination in the Distribution of Public Funds (Bayt al-Mal)
6. Encouraging Iranians to Engage in Trade (to Break Free from Arab Dominance)
7. Equality in the Implementation of Penal Laws
8. Facilitating Non-Arabs' Access to the Quran and Related Studies by Teaching Arabic Grammar (Nahw).

Conclusion

Contrary to the pessimistic portrayal by figures like Ibn Taymiyyah regarding the governance of Amir al-Mu'minin (peace be upon him), the Imam assumed leadership at a time when the Muslim community was facing numerous challenges—including the consequences of rapid conquests, religious innovations, economic and racial discrimination, the spread of Isra'iliyyat (mythical narratives), and more—the continuation of which would have eroded the very foundations of Islam. During his nearly five-year rule, Imam Ali's revived the true Sunnah of the Prophet (peace be upon him) and presented the authentic face of Islam. All Muslims—especially new converts and non-Arab communities—witnessed genuine Islamic governance in action, characterized by justice, equal treatment of Arabs and non-Arabs, and integrity in administration. They came to recognize that the corruption, innovations, and discriminatory policies of previous rulers were not inherent to Islam but deviations from it. One of the overlooked achievements of his rule was his just treatment of non-Arab Muslims, particularly Iranians, who had suffered racial discrimination due to the

misguided policies of some earlier caliphs. The continuation of such discrimination would have inflicted irreparable harm on both Iranians and the spread of Islam. Imam Ali's not only intervened during the caliphate of the second caliph to prevent the enslavement of countless Iranians—thereby preserving their dignity—but also took decisive steps during his own caliphate to eliminate racial discrimination between Arabs and non-Arabs. His policies not only solidified Islam's presence among Iranians but also inspired them to become major contributors to Islamic civilization, actively spreading the faith to the eastern regions of Iran and beyond.

Bibliography

- Qur'an al-Karim. Translation by Ansarian,(2004), Hussain. Asweh Publications, Qom.
- Al-Bayhaqi(2003). Al-Sunan al-Kubra Researched by Muhammad Abd al-Qadir Ata. Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut.
- Abu 'Ubayd, Qasim bin Salam, Kitab al-Amwāl,Dar al-Fikr, Beirut.
- Al-Baladhuri, (1417) , Ansab al-Ashraf ,Dar al-Fikr, Beirut.
- Arefi Nia, Hussein,(2022) ,et al. "The Ethics of Imam Ali (AS) as a Bridge Between Political Shiism and Doctrinal Shiism." Pāzhūheshnāmah Farhang va Ma'ārif Dīnī (Research Journal of Religious Culture and Education), vol. 3, no. 2, serial no. 6, pp. 1-12.
- Chekni, Ali,(2021) , et al. "Investigating the Religious Factors in the Defeat of the Sassanians Against the Muslim Arabs." Pizhūhishnāmah-i Tārīkh (Quarterly Scientific-Research Journal of History), year 18, no. 68, pp. 282-302.
- Christensen, Arthur, (1370), Īrān dar Zamān-e Sāsāniyān (Iran in the Sassanid Era). Translated by Rashid Yasmi. Donyaye Ketab, Tehran.
- Ibn Abi al-Hadid, (1404), Sharḥ Nahj al-Balāghah li-Ibn Abi al-Hadid (Commentary on Nahj al-Balagha by Ibn Abi al-Hadid) , Ayatollah Mar'ashi Najafi Library, Qom.
- Ibn Al-Jawzi,(1412) , Al-Muntazam fī Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk ,Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut.
- Ibn Asakir, Tārīkh Madīnat Dimashq ,Dar al-Fikr, Beirut.
- Ibn Sa'd, Al-Ṭabaqāt al-Kubrā ,Dar Sadir, Beirut.
- Ibn Shabbah al-Numayri, (1410), Tārīkh al-Madīnah al-Munawwarah ,Dar al-Fikr, Qom.
- Ibn Taymiyyah,(1406) , Minhāj al-Sunnah al-Nabawiyyah fī Naqḍ Kalām al-Shī'ah al-Qadariyyah, Researched by Muhammad Rashad Salim. Imam Muhammad bin Saud Islamic University, Riyadh.
- Jamal Jouda, (2003), Awdā' ijtima'ī-iqtisādī-i Mawālī dar Ṣadr-i Islām (The Socio-Economic Conditions of the Mawālī in Early Islam). Translated by Jabbarī, Mostafa and Zamani, Muslim. Nashr-e Ney, Tehran.
- Kulayni,(1407) , Al-Kāfī, Dar al-Kutub al-Islamiyya, Tehran.

247 Abstract

- Moallemi, Mostafa; Esfandiari, Mojtaba, (2013), "Historical Roots of Discrimination Against Mawali during the Caliphs' Era." *Fasl-nāmah Tārīkh Farhang va Tamaddun Islāmī* (Quarterly Journal of Islamic History, Culture, and Civilization), year 4, no. 11, pp. 45-70.
- Mufid, Al-Ikhtiṣāṣ (1413), Sheikh Mufid Congress, Qom.
- Mufid,(1413),Al-Fusul al-Mukhtārah ,Sheikh Mufid Congress, Qom.
- Muttaqi al-Hindi, (1413), *Kanz al-'Ummāl fi al-Aqwāl wa al-Afāl* ,Al-Risala Foundation.
- Nafisi, Saeed, (2011), *Tārīkh-i Ijtima'ī-i Īrān az Inqitā'-i Sāsāniyān tā Inqitā'-i Umawiyān* (Social History of Iran from the Fall of the Sassanians to the Fall of the Umayyads). *Ketab-e Parseh*, Tehran.
- Nasa' bin Muzahim,(1404) , *Waq'at Siffīn* ,Ayatollah Mar'ashi Najafi Library, Qom.
- Qadi al-Nu'man al-Maghribi,(1385),*Da'a'im al-Islām* ,Al al-Bayt Institute (AS), Qom.
- San'ani, Abd al-Razzaq,(1403) ,*Al-Muṣannaf*, Al-Islami Publishing, Beirut.
- Sharif al-Razi, (1414),*Nahj al-Balāghah*, (Subhi Salih edition). Hijrat Publications, Qom.
- Suyuti,(1430) , *Al-Bahjah al-Mardiyyah 'ala Alfīyyat Ibn Mālīk*. Ismailiyan Institute, Qom.
- Suyuti,*Bughyat al-Wu'āh fi Ṭabaqāt al-Lughawiyīn wa al-Nuḥāh* , Al-Asriyya Library, Cairo.
- Tabari,(1378) , *Tārīkh al-Umam wa al-Mulūk* ,Dar al-Turath, Beirut conversion .
- Thaqafi,(1395) ,*Al-Ghārāt aw al-Istinfār wa al-Ghārāt* ,Anjuman-e Athar-e Melli , Tehran.
- Ya'qubi, *Tārīkh al-Ya'qūbī* ,Dar Sadir, Beirut.
- Yaqut al-Hamawi,(1414) ,*Mu'jam al-Udabā* (Dictionary of the Literati). Dar al-Gharb al-Islami, Beirut.
- Zamakshari, *Al-Fā'iq fi Gharīb al-Hadīth* ,Dar al-Kutub al-Ilmiyya, Beirut, n.d.
- Zarei, Khalil,(2018) , et al. "Investigating the Reasons, Motivations, and Consequences of Iranians' Uprisings After Concluding Treaties with Muslims during the Era of the Rashidun Caliphs." *Fasl-nāmah Jāme'a Shināsī* (Sociology Quarterly), year 1, no. 4, pp. 257-273.
- Zarrinkoob, Abdolhossein(1344) *Do Qarn Sukūt* (Two Centuries of Silence) , Ahmad Elmi Institute, Tehran.
- Zarrinkoob, Abdolhossein(2013), *Kārnāmah-i Islām* ,Amir Kabir Publications, Tehran.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تأثیر سیاست‌های امام‌علی (علیه‌السلام) بر ماندگاری اسلام در میان ایرانیان

نعمت‌اله صفری فروشانی*

محمدرضا شاه‌سنائی**، احمد نظارتی‌زاده***

چکیده

از جمله سؤالات مطرح درباره حکومت ۵ ساله امام‌علی (علیه‌السلام)، دستاوردهای آن است. برخی از نویسندگان از جمله ابن تیمیه، حکومت آن حضرت را آغاز اختلاف و تشتت داخلی مسلمانان دانسته و مدعی هستند در مقایسه با سه خلیفه پیشین، هیچ دستاوردی نداشته است. این پژوهش توصیفی تحلیلی که بر اساس منابع کتابخانه‌ای انجام گرفته، تنها به بررسی یکی از دستاوردهای حکومت آن حضرت که همان ماندگاری دین اسلام در میان ایرانیان است، پرداخته است. یافته‌های این پژوهش حکایت از آن دارد که یکی از دلایل نفرت ایرانیان از سیاست‌های اواخر ساسانی و آیین زرتشتی تحریف شده، تبعیض‌های ناشی از آن بود. تداوم سیاست‌های خلفای پیشین مبنی بر برتری نژاد عرب بر عجم موجب می‌شد نژادهای غیر عرب به ویژه ایرانیان نه تنها از اسلام حمایت نکرده، بلکه به مقابله با آن پردازند. سیاست ارائه شده از سوی امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) مبنی بر مردود بودن تبعیض بین عرب و عجم در دین اسلام (در مقام گفتار و عمل) موجب شد ایرانیان تبعیض مذکور را نه ناشی از دین بلکه ناشی از نظر شخصی برخی خلفا بدانند و به مبارزه با آن پردازند. پس از تسلط ایرانیان بر دستگاه خلافت و

* استاد گروه تاریخ تمدن و معاصر، مجتمع تاریخ، سیره و تمدن اسلامی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران،
nsafari8@gmail.com

** استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه امام حسین (ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول)،
mohammadshahsanaiee@gmail.com

*** استادیار گروه معارف اسلامی، مجتمع آموزشی عالی شهید محلاتی، قم، ایران،
nezaratizadee@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۲/۱۵

خارج شدن ایران از استیلای حاکمان عرب، ایرانیان نه تنها اسلام را از ایران بیرون ننمودند؛ بلکه با علاقه به نشر آن پرداختند.

کلیدواژه‌ها: سیاست‌های امام‌علی (علیه‌السلام)، ماندگاری اسلام، تبعیض، عرب و عجم.

۱. مقدمه

وجود جنگ‌های طولانی همراه با خسارت زیاد، فساد روحانیون زرتشتی و نظام طبقات موجب نارضایتی مردم ایران از حکومت ساسانیان را به همراه داشت و همین موجب شد در رویارویی با سپاه مسلمانان عرب (که حامل دین جدیدی با شعار عدالت اجتماعی بودند)، توده مردم ایران از حکومت ساسانی دفاع نکرده و در مدت نه چندان طولانی (به ویژه در زمان خلیفه دوم)، مناطق زیادی از ایران به تصرف اعراب مسلمان درآید. فتح شام و ایران در زمان سه خلیفه اول و بروز جنگ‌های داخلی در زمان خلافت امام‌علی (علیه‌السلام) منجر به این شد که برخی از نویسندگان حکومت آن حضرت را آغاز اختلاف و تشتت داخلی مسلمانان دانسته و مدعی شوند در مقایسه با سه خلیفه پیشین، هیچ دستاوردی نداشته است. آنها در صدد هستند تا با مقایسه فتوحات و کشورگشایی‌ها، خلافت آن حضرت را کم‌اهمیت و فاقد دستاوردی برای مسلمانان قلمداد کنند. (ابن تیمیه، ۱۴۰۶، ج ۶، ص ۳۵۶؛ ج ۶، ص ۴۱۹).

این درحالی است که مدعیان مذکور درحالی بر طبل موفقیت فتوحات می‌نوازند که از تبعات زیان بار و بنیان کن آن غفلت ورزیده‌اند. فتوحات دارای تبعاتی بود که عدم توجه بدان می‌توانست زیان‌های جبران‌ناپذیری بر پیکره اسلام وارد نماید. یکی از تبعات مذکور تبعیض نژادی عرب نسبت به عجم بود که از زمان خلیفه دوم شکل گرفت (ابن عساکر، ج ۱۹، ص ۱۹۳؛ طبری، ج ۳، ص ۶۱۵-۶۱۳؛ بیهقی، ۱۴۲۴: ج ۸، ص ۵۸) و پس از او نیز تداوم یافت. تبعیضی که موجب تحقیر نژاد عجم توسط نژاد عرب گردید. با وجود تبعیض مذکور ما شاهد خدمات زیادی از جانب ایرانیان به دین اسلام هستیم. لذا این سؤال مطرح است که چرا با وجود فرار ایرانیان از تبعیض شدید اواخر ساسانیان، و مواجهه با تبعیض بین نژاد عرب و عجم شکل گرفته از زمان خلیفه دوم، نه تنها اسلام در میان ایرانیان رونق گرفت؛ بلکه ایرانیان بیشترین خدمت را چه از نظر علمی و چه از نظر نشر آن انجام دادند؟

برای پاسخ به سؤال مذکور ابتدا تبعیض‌های موجود در اواخر ساسانی بررسی شده و سپس تبعیض‌های ایجاد شده پس از فتح ایران بیان و پس از آن اقدامات امیرمؤمنان (علیه‌السلام) در رفع تبعیض‌های موجود و ایجاد علاقه ایرانیان به دین اسلام مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲. پیشینه

کتاب «دوقرن سکوت» عبدالحسین زرین کوب که در آن علل سقوط ساسانیان، نحوه فتح ایران و تبعیض‌های ایجاد شده بر ضد مردمان ایران بیان شده است. همچنین در مقاله «ریشه‌های تاریخی تبعیض درباره موالی در عصر خلفاء» از معلمی، مصطفی؛ اسفندیاری، مجتبی و مقاله «بررسی دلایل، انگیزه‌ها و پیامدهای شورش ایرانیان پس از انعقاد قراردادها با مسلمانان در دوره خلفای راشدین» از خلیل زارعی و همکاران به ریشه‌های تبعیض و دلایل شورش ایرانیان پرداخته است. جمال جوده نیز به وضعیت اجتماعی-اقتصادی موالی در صدر اسلام پرداخته است. مقاله «اخلاق امام‌علی (علیه‌السلام) پلی میان تشیع سیاسی و اعتقادی ایرانیان»، نقش اخلاق فضیلت مدارانه امام‌علی (علیه‌السلام) در قبال ایرانیان به عنوان حلقه واسط تشیع سیاسی و تشیع اعتقادی ایرانیان بیان کرده است. در کتاب «کارنامه اسلام» اثر دیگر عبدالحسین زرین کوب، به نقش اسلام در ایجاد تمدن نوین و نقش پررنگ ایرانیان در این تمدن پرداخته شده است.

در هیچ یک از این آثار به این موضوع پرداخته نشده که چرا با وجود تبعیض‌ها و تحقیرهای زیادی که نسبت به ایرانیان شد، نه تنها ایشان از اسلام رویگردان نشدند؛ بلکه از جمله نژادهایی هستند که خدمات علمی و... زیادی را نسبت به دین اسلام انجام داده‌اند؟

۳. تبعیض در دوره حکومت ساسانیان

چیزی که بیش از همه در میان مردم ایران نفاق افکنده بود امتیاز طبقاتی بسیار خشن بود که ساسانیان برقرار کرده بودند و ریشه در تمدن‌های پیشین داشت. اما در دوره ساسانی بر سخت‌گیری افزوده بودند. در درجه اول هفت خانواده اشراف و پس از ایشان طبقات پنج‌گانه امتیازاتی داشت و عامه مردم از آن محروم بودند. تقریباً مالکیت انحصار به آن هفت خانواده داشت.

در دوره ساسانی «حقوق شخصی» بیش از هر چیز دیگری دستخوش تصرف موبدان بود و احکام نکاح و ارث به اندازه‌ای پیچیده بود که موبدان هرچه می‌خواستند می‌کردند و در این زمینه اختیاراتی داشتند که در هیچ شریعتی به روحانیون نداده‌اند. دیانت زرتشتی در کوچکترین حوادث و وقایع دخالت داشت و هرفردی در شبانه‌روز بر اثر اندکی غفلت دستخوش گناه و پلیدی و نجاست می‌گردید و برطرف نمودن آن پلیدی و نجاست تنها در اختیار ایشان بود.

طبقات متعدد و اکثریت مردم از حق مالکیت به نفع طبقات ممتاز محروم بودند (نفیسی، ۱۳۹۰: ص ۳۲-۴۱ و کریستن‌سن، ۱۳۷۰: ص ۱۷۸-۱۸۲).

روستائیان در وضعیت بسیار بدی بودند به گونه‌ای که مادام‌العمر مجبور بودند در همان روستا ساکن و بیگاری نموده و در پیاده نظام خدمت نمایند. ایشان گروه گروه با پای پیاده از پی سواران می‌رفتند گویی برای همیشه محکوم به بندگی اشراف بودند. وضعیت روستائیان با غلامان تفاوتی نداشت و اشراف املاک، خود را مالک ایشان می‌دانستند (کریستن‌سن، ۱۳۷۰: ص ۴۳۰-۴۲۵). تبعیض‌ها، فسادهای مذکور و نارضایتی عامه مردم از آن موجب شد که در مقابل حمله اعراب مسلمان به ایران، سربازان با میل و رغبت در جنگ شرکت نکنند و حتی در مواردی به مسلمانان کمک کنند، چنانکه ۴۰۰۰ نفر ایرانی به اعراب مسلمان ملحق شده و به کمک ایشان شتافتند (چکنی و همکاران، ۱۴۰۰: ص ۲۸۶). لذا سیاست‌های سیاسی، طبقاتی و دینی ساسانیان به‌ویژه در سال‌های پایانی آن و آوازه دین جدید که مبتنی بر عدالت اجتماعی بود، منجر به رویگردانی توده مردم از حکومت ساسانیان و آیین تحریف شده زرتشتی و عدم مقاومت در مقابل حمله اعراب مسلمان گردید.

۴. مواجهه ایرانیان با سیاست تبعیض نژادی و برتری نژاد عرب بر عجم

فتح ایران و شام موجب اختلاط نژادهای مختلف عرب، ایرانی و... گردید. از آنجا که مردم این سرزمین‌ها با جنگ و یا پیمان صلح تسلیم اعراب شده بودند و نژادی غیر از نژاد اعراب داشتند، مراودات آنان و رابطه شان باید به گونه‌ای مناسب حل می‌شد. در این اختلاط ایجاد شده طبقه‌ای با عنوان موالی شکل گرفت. موالی به مسلمانان غیر عربی گفته می‌شد که از طریق هم‌پیمان شدن با قبایل عرب به ایشان منتسب می‌شدند. (جمال‌جوده، ۱۳۸۲: ص ۹۶).

بر اساس آیات قرآن کریم که برتری نژادی را ملغی و تقوا را معیار کرامت انسان‌ها بیان نموده^۱ باید تفاوتی میان ایشان و اعراب گذاشته نمی‌شد؛ ولی سیاست‌های خاص خلیفه دوم (ابن‌عساکر، ج ۱۹، ص ۱۹۳؛ طبری، ج ۳، ص ۶۱۵-۶۱۳؛ بیهقی، ۱۴۲۴: ج ۸، ص ۵۸) موجب شد، موالی تا حدی در معرض توهین و تعصب اعراب قرار گیرند و به عنوان طبقه پست به‌ایشان نگرسته شده و موجبات بروز شورش‌هایی گردد. شورش‌هایی که نه برای دفاع از آیین زرتشت باشد بلکه شورش‌هایی که ناشی از عوامل اقتصادی، عوامل اجتماعی، دفاع از هویت و فرهنگ ایرانی، مخالفت با نحوه رفتار اعراب و تبعیض میان عرب و عجم بود (زرین‌کوب، ۱۳۴۴: ص ۸۸-۸۴؛ زارعی و همکاران، ۱۳۹۷: ص ۲۵۷).

۱.۴ شاخصه تحقیر نژاد غیر عرب

۱.۱.۴ ممنوعیت ورود به مدینه

بر اساس گزارش‌های تاریخی در منابع دست‌اول، خلیفه دوم مانع از حضور غیر عرب در شهر مدینه (مرکز خلافت) می‌شد. با توجه به همین ممنوعیت بود که مغیره بن شعبه با ارسال نامه‌ای برای خلیفه دوم از او خواست تا مجوز ورود یک ایرانی به نام ابولؤلؤ را به جهت تخصص ایشان در آهنگری، نقاشی و نجاری به شهر مدینه صادر نماید (صنعانی، ۱۴۰۳: ج ۵، ص ۴۷۴). برخی از گزارش‌های تاریخی نیز حکایت از فرمان خلیفه دوم به فرماندهان ارتش مبنی بر ممنوعیت ورود ایرانیان به شهر مدینه دارد (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ج ۱۲، ۱۸۷).

۲.۱.۴ ممنوعیت ازدواج زنان عرب با موالی

از جمله شاخصه این تحقیر دستور ممنوعیت ازدواج زنان عرب با موالی است. این ممنوعیت در کلام خلیفه دوم به شرح زیر انعکاس یافته است:

«لَأَمْتَعَنَّ فُرُوجَ ذَوَاتِ الْأَحْسَابِ إِلَّا مِنَ الْأَكْفَاءِ - من از ازدواج زنان صاحب نسب در غیر هم شأن خود جلوگیری می‌کنم» (صنعانی، ۱۴۰۳: ج ۶، ص ۱۵۲). «لئن بقيت لأمنن فروج العریبات إِلَّا من الأكفاء - اگر عمرم باقی باشد از ازدواج زنان عرب به جز با هم‌شأن‌های خود جلوگیری خواهم نمود» (ابن عساکر، ج ۱۹، ص ۱۹۳).

از نظر ایشان، عجم هم‌شأن عرب نبود.

۳.۱.۴ تبعیض در اجرای احکام جزایی

بر اساس برخی گزارش‌های موجود در منابع اهل سنت، خلیفه دوم در برخی قضاوت‌هایش، برتری عرب بر عجم را لحاظ کرده، حکم قصاص را به نفع طرف عرب تعطیل و به دیه حکم کرد:

در جریان فتح بیت‌المقدس عباده بن صامت از یک نبطی خواست تا مرکب او را نگهدارد و او نپذیرفت. عباده او را کتک زد به نحوی که بریدگی در بدن او ایجاد شد. خلیفه دوم خواست تا عباده را قصاص کند که زید بن ثابت گفت آیا برده‌ات را بر برادرت ترجیح می‌دهی و خلیفه از قصاص منصرف شد و آن را تبدیل به دیه نمود (بیهقی، ۱۴۲۴: ج ۸، ص ۵۸).

۴.۱.۴ مواجهه ایرانیان با تبعیض در تقسیم بیت‌المال

خلیفه دوم بر خلاف سنت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و روش خلیفه اول، دیوان تقسیم بیت‌المال را بر اساس قرابت به رسول خدا (صلی الله علیه و آله) و سوابق اسلامی و عرب و عجم بودن افراد قرار داد. از این رو سهم عباس بن عبدالمطلب بیست و پنج هزار درهم (و به نقلی دوازده هزار درهم) و سهم همسران نیز ده هزار درهم گشت. دیگران نیز بر اساس سابقه اسلام و شرکت در جنگ‌ها و عرب و عجم بودن مستحق دریافت بیت‌المال گردیدند و پایین‌ترین گروه‌ها تنها دویست درهم نصیبشان می‌گشت. (طبری، ج ۳، ص ۶۱۵-۶۱۳). توجه به اختلاف ارقام مذکور حکایت از آن دارد که اختلاف بین حداکثر دریافت و حداقل دریافت، صد و بیست و پنج برابر بود. تفاوتی که منجر به ایجاد فاصله طبقاتی شدیدی در جامعه گردید. بر اساس تقسیم مذکور ایرانیان که بهره‌ای از ملاک‌های مذکور نداشتند، کمترین سهم نصیبشان می‌شد و در پایین‌ترین سطح جامعه از نظر اقتصادی قرار می‌گرفتند. علاوه بر آن، با روی کار آمدن خلیفه سوم، تفاوت مذکور افزایش یافت. او با بذل و بخشش‌های گوناگون به خویشان و بستگانش سبب شد تا فاصله میان طبقه غنی و فقیر جامعه بیشتر شود. بخشش‌های کلان و بدون معیار به مروان و حارث فرزندان حکم، سعید بن عاص، ابوسفیان و... نمونه‌هایی از این بخشش‌هاست (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴: ج ۱، ۱۹۹-۱۹۸). تبعات سیاست مذکور برای ایرانیان بیش از سایرین بود چون در نحوه تقسیم مذکور، به علت نداشتن شاخصه مورد نظر خلیفه دوم در پایین‌ترین سطح واقع شده و کمترین سهم از آن ایشان می‌شد و روز به روز بر شدت فقر ایشان می‌افزود. تبعیض‌های مذکور موجب شد برخی از مناطق ایران دست به شورش بزنند (زارعی و همکاران، ۱۳۹۷: ص ۲۵۷) و برخی از ایرانیانی که دسترسی به خلیفه داشتند زبان به شکوه گشایند. در برخی از گزارش‌های تاریخی اعتراض مذکور به شرح زیر انعکاس یافته است:

روزی گروهی از موالی نزد امام علی (علیه السلام) رفته و گفتند که رسول خدا (صلی الله علیه و آله) عطایا را یکسان تقسیم می‌کرد و زنان عرب را به عقد کسانی چون سلمان فارسی، بلال حبشی و صهیب رومی درآورد، با آنکه عرب نبودند؛ اما اکنون اعراب از ازدواج موالی با زنان عرب جلوگیری می‌کنند و ما این وضعیت را تحمل نمی‌کنیم. امام علی (علیه السلام) شکایت موالی را نزد اعراب بازگو کرد، ولی اعراب فریاد کشیده و گفتند ما با این درخواست موافقت نمی‌کنیم. حضرت نیز خشمگین بازگشت و به موالی فرمود: «ای موالی! این اعراب شما را همانند یهود و نصارا می‌دانند؛ دختران شما را به عقد خویش درمی‌آورند، اما از ازدواج شما با زنان عرب جلوگیری می‌کنند و آنچه خود دریافت می‌کنند از شما دریغ دارند» (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۵، ص ۳۱۸).

۵.۱.۴ محدودیت تجارت

سیاست خلیفه دوم ایجاد محدودیت در تجارت موالی بود تا ایشان بر اعراب برتری نیابند؛ لذا به ایشان سفارش می‌کرد نگذارند ایرانیان در تجارت بر ایشان پیشی گیرند تا به ایشان محتاج نشوند (ابن‌شبه نمیری، ج ۲، ص ۷۴۷) سیاست مذکور موجب شد موالی که در مناطقی سکونت داشتند که غالب سکنه آن عرب بودند مانند بصره و کوفه، تنها عهده دار کارهای سخت و خدماتی گردند. مشاغلی که از نظر اعراب مخصوص افراد دون پایه جامعه بود و اعراب زیر بار آن نمی‌رفتند. این مطلب از رایزنی احنف بن قیس و زیاد بن ابیه درباره کشتن موالی بصره کاملاً روشن است؛ آنگاه که احنف به زیاد می‌گوید می‌خواهی با کشتن موالی کاری کنی که خودِ عرب قصابی و رختشویی کند و زندگی خود را بچرخاند؟! (جمال‌جوده، ۱۳۸۲: ص ۱۱۷).

۵. سیاست‌های امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در رفع بدبینی ایرانیان به اسلام

بررسی روش امام‌علی (علیه‌السلام) هم در دوران خلفای پیش از خود و هم در دوران حکومتش حکایت از تلاش آن‌حضرت از رفع تبعیض ایجاد شده بین عرب و عجم و جایگزینی اخوت و برابری دینی به جای تبعیض مذکور دارد (جمال‌جوده، ۱۳۸۲، ص ۹۲). آن‌حضرت با استناد به قرآن کریم هر گونه تبعیض نژادی را مردود اعلام نمود و در مقام عمل نیز با ایجاد سیاست‌هایی سعی نمود از تبعات ایجاد شده در اثر سیاست‌های خلفای پیشین بکاهد هر چند با مخالفت برخی اعراب مواجه گردید (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۵، ص ۳۱۸). برخی از سیاست‌های مذکور به شرح زیر است:

۱.۵ سیاست‌های اجتماعی و فرهنگی

الف - تدبیر جهت حفظ کرامت و آزادی اسیران ایرانی

در زمان خلیفه دوم بین سال‌های ۱۴ تا هجری ۲۳ مناطق زیادی از قلمرو ساسانیان به تصرف مسلمانان درآمد و جمعی از مردان و زنان اسیر ایرانی وارد مدینه شدند. خلیفه تصمیم گرفت زنان و مردان اسیر ایرانی را به عنوان کنیز و غلام در معرض فروش قرار دهد. همچنین تصمیم گرفت تا این اسیران در مراسم حج، افراد معلول و ناتوان و پیران فرتوت عرب را بر پشت و بر شانه بگیرند و طواف دهند. امام‌علی (علیه‌السلام) پس از آگاهی از تصمیم خلیفه فرمود: [از] پیامبر (علیه‌السلام) [شنیدم که] فرمود: بزرگان هر قومی را - هر چند با شما مخالفت کنند -

گرامی بدارید. این ایرانیان، افراد دانشمند و بزرگواری هستند، که با کمال میل تسلیم شما شده و به اسلام گرایش پیدا کرده‌اند. سپس فرمود: من از سهم خود و بنی هاشم، آنها را بخشیدم و در راه خدا آزاد ساختم. مسلمانان مهاجر و انصار، به امام علی (ع) تاسی نموده گفتند ما نیز سهمیه خود را به تو ای برادر رسول خدا (ص) بخشیدیم. آن‌گاه علی (ع) فرمود:

خدایا! گواه باش که مسلمین مهاجر و انصار، حق خود را به من بخشیدند، و من پذیرفتم و آنها را آزاد ساختم. خلیفه دوم با مشاهده این وضعیت گفت: علی در حکم، از ما پیشی گرفت و تصمیم مرا در مورد ایرانیان نقض کرد، بنابراین حکم علی (ع) پذیرفته شد. (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹: ج ۴، ص ۴۹).

ب- مسأله خراج و برده داری

روند جاری در فتوحات این بود که سرزمین‌هایی که با قدرت نظامی فتح می‌شد در اختیار نیروهای فاتح قرار می‌گرفت و به عنوان غنیمت از آن بهره می‌بردند. از این رو خلیفه دوم در نظر داشت تا سرزمین‌های فتح شده را بین رزمندگان تقسیم کند و از آنجا که کشاورزان زمین نیز جزو اسراء شمرده می‌شدند با توجه به آمار کشاورزانی که روی زمین کار می‌کردند، به هر رزمنده مسلمان ۲ تا ۳ اسیر تعلق می‌گرفت. خلیفه برای تصمیم‌گیری نهایی افرادی از جمله امام علی (علیه‌السلام) را برای مشورت دعوت نمود. آن حضرت به خلیفه دوم گفت آنها را رها کن تا ذخیره و سرمایه برای تمام مسلمانان باشند، خلیفه دوم نیز این پیشنهاد را پذیرفت و عثمان بن حنیف را به سوی آنان فرستاد، او بر آنان خراج وضع کرد (ابوعبید، بی‌تا، ص ۷۴).

پیشنهاد مذکور هم برای ایرانیان مفید بود چون از یک برده‌داری بزرگ مانع شد و هم برای فاتحان عرب مسلمان فایده داشت؛ زیرا اولاً فاتحان عرب مسلمان آشنایی چندانی با مسائل کشاورزی نداشتند و همین امر موجب نابودی کشاورزی در این مناطق می‌شد و ثانیاً اشتغال ایشان به کشاورزی موجب می‌شد تا مرزها خالی از رزمنده شده و ایشان از جنگ با دشمنانشان باز مانند.

ج- منع از خودتحقیری

یکی از مصادیق تحقیر ایرانیان، نحوه احترام در مقابل مسؤولین و امرا بود؛ به گونه‌ای که با مواجهه با ایشان به حالت پیاده در رکابش می‌دویدند. این حالت به یک امر بدیهی حتی در نزد خود ایرانیان تبدیل شده بود. امام علی (علیه‌السلام) ایرانیان را از این کار بازداشت. آن حضرت

تأثیر سیاست‌های امام‌علی (علیه‌السلام) بر ... (نعمت‌اله صفری فروشانی و دیگران) ۲۵۷

در مسیر حرکت به شام برای مقابله با معاویه، باگروهی از ایرانیان مواجه شدند که پس از اطلاع از حضور آن حضرت، از اسبان خود پیاده شده و بنده‌وار به سمت آن حضرت شتافتند. آن حضرت علت این حرکت را جویا شد و چنین پاسخ یافت که این روش ماست جهت تعظیم و اکرام بزرگان. حضرت ایشان را از این کار نهی نموده و فرمودند که چنین روشی موجب سختی و رنج شما در دنیا و آخرت خواهد شد (شریف‌رضی، ۱۴۱۴: ص ۴۷۵).

د- پذیرش نرسا نماینده موالی در بدو ورود به کوفه

در زمان ورود امام علی (ع) به شهر کوفه، موالی نیز خواستار آن شدند تا با حضرت صحبت کنند و مسائل و مشکلات خود را با آن حضرت در میان گذارند. آن حضرت به ایشان فرمودند نماینده‌ای از میان خود که به او اعتماد دارید برگزینید تا درخواست‌های شما را به من منتقل نماید و ایشان نیز شخصی به نام نرسا را برگزیده و حضرت نیز به گفتگو با او نشست (نصر بن مزاحم، ۱۴۱۴: ص ۱۴).

ه- واگذاری برخی از مناصب مهم به موالی

از جمله سیاست‌های امام‌علی (علیه‌السلام) در رفع تبعیض بین عرب و عجم، واگذاری برخی از مناصب مهم به موالی بود. اقدامی که به مذاق اشراف عرب خوش نیامد و ناخوشنودی خود را از آن ابراز نمودند. اعتراض اشعث بن قیس از بزرگان قبیله کینه از نمونه این اعتراض‌هاست. او در حالی که امام‌علی (علیه‌السلام) بر منبر بودند، آن حضرت را مورد خطاب قرار داده و گفت این موالی سرخ‌روی (غیر عرب) در نزد شما بر ما چیره شدند و خواستار آن شد تا آن حضرت ایشان را از خود براند. آن حضرت در پاسخ به او ضمن تمجید از موالی فرمود: در این صورت از ستمکاران خواهم بود و سپس به سخن رسول‌خدا (ص) اشاره نمود و فرمود که به خدا قسم که آنان در آینده با شما (عرب‌ها) نبرد کنند تا به دین اسلام بازگردید، همچنان که شما در آغاز با آنان به نبرد برخاستید تا به دین (اسلام) درآیند. (زمخشری، ج ۱، ص ۷۷، ثقفی، ۱۳۹۵: ج ۲، ص ۴۹۸).

هر چند در منابع تاریخی درباره اینکه چه مناصبی و به چه کسانی از موالی واگذار شده، گزارش‌های زیادی وجود ندارد ولی اعتراض اشراف عرب و مخالفت امام با درخواست آنها، نشان از واگذاری برخی مناصب در زمان ایشان به موالی است. در برخی از منابع تاریخی به برخی از این مسؤولیت‌ها در بصره اشاره شده است.

بصره از جمله مناطقی بود که موالی در آنجا سکونت داشتند و استاندار امام‌علی (علیه‌السلام) با سپردن برخی مناصب به موالی از ایشان در اداره آن شهر بهره‌جست. از جمله موالی که دارای مسئولیت بودند اباسلمه زطی که اصالتاً اهل منطقه «سند» بود. او از طرف عثمان‌بن‌حنیف استاندار امام‌علی (علیه‌السلام) عهده‌دار نگهداری از بیت‌المال شد و به همراه ۴۰ نفر از موالی سند، در مقابل هجوم عبدالله‌بن‌زبیر که قصد تصرف بیت‌المال را داشت مقاومت کرده و به شهادت رسید. بلاذری در توصیف او گوید که او از بندگان صالح خداوند بود (بلاذری، ۱۴۱۷: ج ۲، ص ۲۲۸-۲۲۷).

«ماهویه ابراز مرزبان» از دیگر ایرانیانی است که در منابع تاریخی از او به عنوان یک صاحب منصب در حکومت امام‌علی (علیه‌السلام) نام‌برده شده است. او پس از جنگ جمل به نزد امام‌علی (علیه‌السلام) آمد و به نمایندگی از اهالی مرو خواستار صلح با حکومت مرکزی بود. امام نیز طی نامه‌ای به مردمان مرو، رضایت خود را از ماهویه اعلام نمود (طبری، ۱۳۷۸: ج ۴، ص ۵۵۸-۵۵۷). بر اساس گزارش یعقوبی، امام علی (ع) وظیفه جمع‌آوری مالیات آن منطقه را نیز بر عهده او گذاشت (یعقوبی، ج ۲، ص ۱۸۴).

۲.۵ سیاست‌های اقتصادی

الف - رفع تبعیض در تقسیم بیت‌المال

همانگونه که بیان شد، سیاست خاص خلیفه دوم در تقسیم بیت‌المال بر اساس تفاوت سابقه مسلمانی، قرابت به پیامبر، مهاجر و انصار، عرب و عجم و... شکل گرفت. سیاستی که با افزایش غنایم حاصل از فتوحات موجب پیدایش تفاوت بسیار زیاد سطح زندگی مسلمانان و فاصله طبقاتی گردید. این تفاوت گاهی تا صد و بیست و پنج برابر می‌گردید به گونه‌ای که سهم یک برده غیر عرب دویست درهم و سهم یک مسلمان با سابقه خویشاوندی به پیامبر بیست و پنج هزار درهم بود (طبری، ج ۳، ص ۶۱۵-۶۱۳).

تداوم این سیاست و تلقی اسلامی بودن آن می‌توانست صدمات جبران‌ناپذیری به اسلام وارد نماید. از سوی دیگر تبعیض مذکور آن‌چنان به یک امر بدیهی برای اعراب تبدیل شده بود که وقتی امام‌علی (علیه‌السلام) بر خلاف خلفای قبلی سعی نمودند براساس قرآن و سنت رسول‌خدا (ص) تبعیض مذکور را برطرف نمایند مورد اعتراض جدی واقع شدند. اعتراض خواهر ایشان ام‌هانی، اعتراض صحابه‌ای همچون سهل‌بن‌حنیف و اعتراض به آن حضرت در نحوه تقسیم بیت‌المال بصره نمونه‌هایی از امر مذکور است. ایشان پس از جنگ جمل بیت‌المال

بصره را به طور مساوی بین مسلمانان عرب و موالی تقسیم نمود، و مورد اعتراض اعراب قرار گرفت. آن حضرت در پاسخ به این اعتراض فرمودند: کتاب خدا را بررسی نمودم و در آن برتری بین فرزندان اسماعیل بر فرزندان اسحاق نیافتم (یعقوبی، ج ۲، ص ۱۸۳). تبعیض مذکور به گونه‌ای میان اعراب مسلمان پذیرفته شده بود که حتی منجر به اعتراض خواهرش ام‌هانی به آن حضرت شد. ام‌هانی هنگامی که مشاهده نمود آن حضرت به او و خدمت‌کار غیر عرب او، دینار یکسانی پرداخت نمود به آن حضرت اعتراض کرد و آن حضرت در پاسخ به این اعتراض فرمودند در کتاب خدا برتری بین فرزندان اسماعیل بر فرزندان اسحاق نیافتم (مفید، ۱۴۱۳: ص ۱۵۱). آن حضرت در پاسخ به اعتراض زن عربی که خواهان سهم بیشتری نسبت به زن غیر عرب داشت، همین پاسخ را ارائه دادند (متقی‌هندی، ۱۴۱۳: ج ۶، ص ۶۱۱). سهل‌بن حنیف نیز در اعتراض به آن حضرت رو به امام نموده و گفت: ای امیرمؤمنان آیا به من و غلامی که امروز آزاد نموده‌ام هردو به طور مساوی ۳ دینار پرداخت می‌کنید؟! (ابن‌ابی‌الحدید، ۱۴۰۴: ج ۷، ص ۳۸) همچنین آن حضرت در پاسخ به اعتراض اشرافی همچون طلحه و زبیر که خواستار تقسیم بیت‌المال بر اساس روش خلیفه دوم بودند فرمودند: مگر این روش رسول خدا نبود. آیا پیروی از سنت پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله) اولی است یا پیروی از سنت عمر (قاضی نعمان مغربی، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۳۸۴).

از دستاوردهای مهم حکومت کوتاه امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) این بود که به مسلمانان فهماندند که سیاست مذکور برگرفته از نظر شخصی خلیفه دوم بوده و نه دین اسلام.

ب- تشویق ایرانیان به تجارت

پس از فتح ایران عمده مشاغل زحمت‌داری همچون پارچه‌بافی، رختشویی، نجاری، کفاشی، دباغی، نعلبندی، کوزه‌گری به عهده موالی بود (جمال‌جوده، ۱۳۸۲: ص ۱۱۷) مشاغلی که از نظر اعراب مخصوص افراد دون پایه جامعه بود و اعراب زیر بار آن نمی‌رفتند. این مطلب از رایزنی احنف‌بن‌قیس و زیادبن‌ابیه درباره کشتن موالی بصره کاملاً روشن است؛ آنگاه که احنف به زیاد می‌گوید می‌خواهی با کشتن موالی کاری کنی که خودِ عرب قصابی و رختشویی کند و زندگی خود را بچرخاند؟! (جمال‌جوده، ۱۳۸۲: ص ۱۱۷) و از سوی بر اساس سفارش خلیفه دوم از تجارت که می‌توانست به ارتقاء اقتصادی و اجتماعی آنها بینجامد، منع می‌شدند (ابن‌شبهه نمیری، ج ۲، ص ۷۴۷). امیرمؤمنان (علیه‌السلام) بر خلاف حاکمان قبلی، و جهت رفع تبعیض و فاصله طبقاتی ایجاد شده، موالی را تشویق نمود به تجارت پردازند:

فَاتَجَرُوا بَارَكَ اللَّهُ لَكُمْ فِائِي قَدْ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ ص يَقُولُ الرَّزْقُ عَشْرَةَ أَجْزَاءٍ تَسَعُهُ أَجْزَاءُ فِي التَّجَارَةِ وَوَاحِدَةً فِي غَيْرِهَا- به تجارت روی آورید تا خداوند به شما برکت دهد. همانا من از رسول خدا (صلی الله علیه و آله) شنیدم که روزی ۱۰ جزء دارد که ۹ جزء آن در تجارت و ۱ جزء آن در سایر مشاغل است (کلینی، ۱۴۰۷: ج ۵، ص ۳۱۸)

پرداختن به تجارت علاوه بر تقویت بنیه مالی موالی، می‌توانست کرامت از دست رفته را به ایشان بازگرداند.

بررسی گزارش‌های تاریخی حکایت از پذیرش سفارش مذکور توسط موالی دارد به گونه‌ای که شاهد تجارت موالی در مناطق مختلف سرزمین اسلامی هستیم. «ابوعبدرب» از جمله موالی بود که از طریق تجارت به یکی از ثروتمندترین مردم شام تبدیل شد و تجارتش از شام تا آذربایجان فراگیر بود (فسوی، ۱۴۱۹: ج ۲، ص ۴۱۷). برخی از ایشان از نظر اقتصادی بسیار رشد کرده و از ثروتمندان بزرگ عصر خود شدند به گونه‌ای که حتی در امور اجتماعی و سیاسی نیز دخالت می‌نمودند. از جمله این اشخاص دینار مولای بنی‌قطیعه بود که قصر حجاج را ویران نمود و به تأمین مالی ابن‌اشعث (از مخالفان حجاج بن یوسف) اقدام نمود (بلاذری، ۱۴۱۷: ج ۱۳، ص ۳۶۱).

۳.۵ سیاست جزائی

امیرمؤمنان (علیه‌السلام) در اجرای احکام جزایی نیز امتیازی برای عرب‌ها نسبت به موالی قائل نشد. نمونه مشخص آن، رفتار ایشان با عبیدالله بن عمر (پسر خلیفه دوم) است. پس از کشته شدن خلیفه دوم، و متهم شدن ابولولوع به قتل و متواری شدن او، پسرش عبیدالله اقدام به کشتن برخی از ایرانیانی نمود که هیچگونه ارتباطی به قضیه مذکور نداشتند. هرمان، جفینه و دختر کوچک ابولولوع به دست او کشته شدند (صنعانی، ۱۴۰۳: ج ۵، ص ۴۷۹). از منظر احکام جزایی اسلام، عبیدالله باید به تقاص خون اشخاص بی‌گناه مذکور، قصاص می‌شد. پس از بیعت مردم با خلیفه سوم، ایشان اعلام نمود که می‌خواهد درباره عبیدالله تصمیم بگیرد. مردم در نحوه برخورد با عبیدالله دو گروه شدند، مهاجرون خواستار قصاص بودند ولی گروه دیگری با تمرکز بر برتری نژادی عرب و عجب می‌گفتند می‌خواهید به خاطر هرمان و جفینه که از رحمت خداوند دور باشند، پسر عمر را کشته و به پدرش ملحق نمایید؟ در این زمان عمرو بن عاص خلیفه سوم را مجاب نمود تا عبیدالله را عفو نماید. (ابن‌سعد، ج ۳، ص ۳۵۶ صنعانی، ۱۴۰۳: ج ۵، ص ۴۷۹). امام علی (علیه‌السلام) از جمله اشخاصی که قاطعانه

تأثیر سیاست‌های امام‌علی (علیه‌السلام) بر ... (نعمت‌اله صفری فروشانی و دیگران) ۲۶۱

خواستار قصاص بود. ایشان به خلیفه سوم فرمود که عیب‌الله به ناحق مبادرت به قتل این اشخاص نموده و باید کشته شود (کوفی، ۱۳۷۳: ج ۱، ص ۹۹). پس از روی کار آمدن امام‌علی (علیه‌السلام) عیب‌الله از ترس حکم قصاص به شام فرار نمود و به معاویه پیوست (بلاذری، ۱۴۱۷: ج ۱۰، ص ۴۲۴). او در جنگ صفین کشته شد و هنگامی که امام‌علی (علیه‌السلام) با جنازه او مواجه شد به اطرافیان‌ش فرمود بنگرید که چگونه عثمان [خلیفه سوم] به جهت مهربانی بر خانواده عمر (خلیفه دوم) از اجرای حد واجب خداوند گذشت و عیب‌الله را قصاص ننمود (کوفی، ۱۳۷۳: ج ۱، ص ۱۰۰).

مطالب مذکور حکایت از سیاست به دور از تبعیض امیرمؤمنان (علیه‌السلام) در اجرای حدود الهی دارد.

۴.۵ سیاست‌های معرفتی

آشنایی صحیح موالی با دین اسلام، مستلزم آشنایی ایشان با زبان قرآن بود. لازمه امر مذکور نیز وجود منبعی علمی بود تا براساس آن بتوانند زبان عربی را فراگیرند. بر این اساس، امام‌علی (علیه‌السلام) به شخصی به نام ابوالاسود دثلی دستور دادند تا به تدوین کتابی در علم نحو بپردازد. هر چند در علت امر مذکور گزارش‌های متفاوتی ذکر شده؛ ولی مبتکر این علم را امام‌علی (علیه‌السلام) بیان شده است (سیوطی، ۱۴۳۰: ص ۲۰).

متقی هندی در گزارشی، تکلم اشتباه آیه‌ای از قرآن در پیشگاه آن حضرت را انگیزه آن حضرت ذکر می‌نماید. نکته قابل توجه این است که در گزارش مذکور آن حضرت تصریح نموده‌اند که عجم‌ها وارد دین اسلام شده‌اند و نیاز است علمی تدوین شده تا بر اساس آن، زبان عربی به طریق صحیح تکلم گردد (متقی هندی، ج ۱۰ ص ۲۸۴).

شیخ مفید در کتاب الفصول المختاره با استناد به روایتی از امام صادق (علیه‌السلام) می‌نویسد که روزی ابوالاسود دثلی بر امام‌علی (علیه‌السلام) وارد شد و آن حضرت بر روی کاغذی مبنایی علم نحو را نگاشته و در اختیار او قرار داد. ابوالاسود با تعجب از امام سوال نمودند که این مطالب ارزشمندی است با اینها چه کنم؟ حضرت در پاسخ فرمودند که شنیده‌ام در شهر شما مردم در تکلم زبان عربی دچار غلط‌های فاحشی می‌شوند. دوست دارم تا کتابی نوشته شود تا بر اساس آن از این مشکل جلوگیری شود (مفید، ۱۴۱۳: ص ۹۱). در برخی گزارش‌های دیگر، نگرانی ابوالاسود دثلی از انحراف در تکلم زبان عربی، منشأ دستور امام‌علی (علیه‌السلام) بیان شده است. بر اساس گزارش مذکور، دختر ابوالاسود که در هنگام گفتگو مرتکب غلط ادبی شد

و الفاظ و کلمات را درست تلفظ نکرد. ابوالاسود گوید این قضیه را به اطلاع امیرالمؤمنین رساندم و آن حضرت مبانی علم نحو را به من آموخت (مبرد، ۱۳۷۵ق: ص ۵) این آغازی بود برای فعالیت‌های ادبی ابوالاسود که بعد ها منجر به اعراب‌گذاری و نقطه گذاری قرآن کریم شد. بدیهی است علم نحو علاوه بر محفوظ ماندن زبان عربی از اشتباه در تلفظ، دروازه جدیدی را برای آشنایی هرچه بیشتر با قرآن کریم گشود که بیشترین سود نصیب ایرانی‌هایی شد که مشتاق آشنایی با قرآن کریم بودند. شاید به همین جهت باشد که بعاً شاهد توسعه علم نحو توسط ایرانیان هستیم. بعد از ابوالاسود، دانشمندان ایرانی نقش پررنگی در توسعه علم نحو دارند که از جمله ایشان عمرو بن عثمان مشهور به ابن سیبویه از موالی بنی حارث بود (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ج ۹، ص ۵۳) سیوطی او را اصالتاً اهل بیضاء فارس دانسته که توانسته کتابی ۱۰۰۰ صفحه‌ای در علم نحو (از آموخته‌های استادش خلیل بن احمد) فراهم نماید (سیوطی، ج ۲، ص ۲۲۹) تبحر او در نحو موجب شد به ابن سیبویه نحوی شهرت یابد.

سعید بن مسعدة معروف به اخفش اوسط از موالی بنی مجاشع از دیگر موالی است که نقش برجسته‌ای در ادبیات عرب و علم نحو دارد. گفته شده که اهل بلخ بوده است. او در محضر سیبویه تلمذ نمود هر چند که از نظر علمی از ایشان پایین تر نبود (یاقوت حموی، ۱۴۱۴: ج ۲، ص ۱۳۷۴). کتاب‌های «معانی القرآن» و «القوافی» از آثار اوست.

به نظر می‌رسد روش برخورد امیرمؤمنان (علیه السلام) با ایرانیان و سیاست‌های اتخاذ شده، نه تنها از دستاوردهای حکومت ۵ ساله ایشان محسوب می‌شود؛ بلکه از موجبات مسلمان شدن و مسلمان ماندن سایر نژادهاست. اگر سیاست خلیفه دوم به عنوان یک سیاست اسلامی تلقی می‌شد دو پیامد منفی احتمالی به دنبال داشت:

۵.۵ تبعات احتمالی تداوم سیاست تبعیض

الف - عدم ماندگاری دین اسلام در ایران

یکی از دلایل نفرت ایرانیان از آیین زرتشتی تحریف شده، تبعیض‌های ناشی از نظام طبقاتی در آن بود، حال اگر در دین اسلام نیز با چنین تبعیضی مواجه می‌شدند، خواه ناخواه نه تنها از آن حمایت نکرده، بلکه به مقابله با آن می‌پرداختند. ولی سیاست ارائه شده از سوی امیرالمؤمنین (علیه السلام) مبنی بر مردود بودن تبعیض بین عرب و عجم در دین اسلام موجب شد ایرانیان تبعیض مذکور را نه ناشی از دین بلکه ناشی از نظر شخصی برخی خلفا بدانند و به مبارزه با آن پردازند. پس از تسلط ایرانیان بر دستگاه خلافت و خارج شدن ایران از استیلای

تأثیر سیاست‌های امام‌علی (علیه‌السلام) بر ... (نعمت‌اله صفری فروشانی و دیگران) ۲۶۳

حاکمان عرب، ایرانیان نه تنها اسلام را از ایران بیرون نمودند بلکه با علاقه به نشر آن پرداختند و آثار نگاشته شده توسط ایرانیان در موضوعات تفسیر، حدیث، تاریخ اسلام و... خود گواهی بر این ادعاست. تسلط بر علوم دینی به گونه‌ای بود که حتی پیش از تشکیل حکومت بنی‌عباس و در پایان حکومت امویان، اکثر فقهاء و قاضیان از موالی بودند (زرین‌کوب، ۱۳۴۴: ص ۸۶).

ب- عدم نشر اسلام در مناطق شرقی ایران و سایر نژادهای غیر عرب

عشق ایرانیان به اسلام موجب شد که نه تنها به حفظ آن همت گمارند، به نشر آن در کشورهای هند، مالزی، اندونزی و... همت گمارند. اگر سیاست تبعیض بین عرب و غیر عرب خلیفه دوم ادامه می‌یافت شاهد هیچگونه تلاشی از جانب ایرانیان جهت نشر در کشورهای مذکور نبودیم. علاوه بر آن این سیاست مانع از جذب سایر نژادهای غیر عرب اعم از ترک و... به اسلام می‌شد.

۶. نتیجه‌گیری

بر خلاف سیاه‌نمایی افرادی همچون ابن تیمیّه درباره روش حکومت‌داری امیرالمؤمنین (علیه‌السلام)، آن حضرت در زمانی حکومت را در دست گرفت که امت اسلام با چالش‌های فراوانی از قبیل تبعات فتوحات، بدعت‌های ایجاد شده در دین، تبعیض اقتصادی و نژادی، نشر افسانه‌های اسرائیلی و... مواجه بود که تداوم آن به از بین رفتن اساس دین منجر می‌شد. حکومت نزدیک به ۵ ساله امیرمؤمنان (علیه‌السلام) موجب شد، سیره رسول‌خدا (ص) بار دیگر احیاء شده و چهره واقعی اسلام به نمایش گذاشته شود. همه مسلمانان به ویژه تابعین، نژادهای غیر مسلمان و... شیوه حکومت‌داری حقیقی اسلامی را از منظر عدالت، نگاه به عرب و غیر عرب، کارگزاران و... مشاهده نمایند و فسادها، بدعت‌ها، تبعیض‌های ایجاد شده توسط حاکمان را از جانب دین اسلام نبینند. یکی از دستاوردهای دیده نشده حکومت آن حضرت برخورد صحیح با مسلمانان غیر عرب به ویژه ایرانیان بود که بر اثر سیاست‌های نادرست برخی از خلفای پیشین گرفتار تبعیض نژادی نسبت به اعراب قرار گرفته و تداوم این سیاست می‌توانست صدمات جبران‌ناپذیری هم بر ایرانیان و هم بر نشر دین اسلام گذارد. امیرمؤمنان (علیه‌السلام) علاوه بر اینکه توانست با ارائه پیشنهادهای در زمان خلیفه دوم مانع از برده شدن تعداد زیادی از ایرانیان شده و عزت و کرامت ایشان را تا حدودی حفظ نماید، با اجرای اقداماتی در زمان خلافت ۵ ساله‌اش گام‌های مهمی در برداشتن تبعیض بین نژاد عرب و

عجم برداشت. اقدامات آن حضرت ضمن تثبیت دین اسلام در میان ایرانیان موجب شد نژاد مذکور منشأ خدمات زیادی به اسلام شده و به نشر اسلام در سایر مناطق شرقی ایران همت گمارند.

پی‌نوشت‌ها

۱. «يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ: ای مردم! ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و ملت‌ها و قبیله‌ها قرار دادیم تا یکدیگر را بشناسید. بی‌تردید گرامی‌ترین شما نزد خدا پرهیزکارترین شماست. یقیناً خدا دانا و آگاه است» (حجرات-۱۳)

۲. امروزه جزو کشور پاکستان است.

کتاب‌نامه

- قرآن کریم، ترجمه انصاریان، حسین، اسوه، قم، ۱۳۸۳ش.
- ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید، مکتبه آیه الله مرعشی نجفی، قم، ۱۴۰۴ق.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، مناقب آل ابی طالب علیهم السلام، علامه، قم، ۱۳۷۹ق.
- ابن تیمیه، منهاج السنة النبویة فی نقض کلام الشیعة القدریة، تحقیق: محمد رشاد سالم، جامعه الإمام محمد بن سعود الإسلامية، ریاض، ۱۴۰۶ق.
- ابن سعد، طبقات کبری، دارصادر، بیروت، بی‌تا.
- ابن جوزی، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۲ق.
- ابن شبه‌نمیری، تاریخ مدینه منوره، دارالفکر، قم، ۱۴۱۰ق.
- ابن عساکر، تاریخ مدینه دمشق، دارالفکر، بیروت، بی‌تا.
- ابوعبید، قاسم‌بن سلام، کتاب الاموال، دارالفکر، بیروت، بی‌تا.
- بلاذری، انساب الاشراف، دارالفکر، بیروت، ۱۴۱۷ق.
- بیهقی، السنن الکبری، تحقیق محمد عبدالقادر عطا، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۴ق.
- تقفی، ابراهیم بن محمد بن سعید بن هلال، الغارات أو الإستنفار و الغارات، انجمن آثار ملی، تهران، ۱۳۹۵ق.
- جمال‌جووده، اوضاع اجتماعی- اقتصادی موالی در صدر اسلام، ترجمه جباری مصطفی و زمانی مسلم، نشر نی، تهران، ۱۳۸۲ش.

تأثیر سیاست‌های امام‌علی (علیه‌السلام) بر ... (نعمت‌اله صفری فروشانی و دیگران) ۲۶۵

چکنی، علی و همکاران، بررسی عوامل دینی شکست ساسانیان در مقابل اعراب مسلمان، فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ، سال ۱۸، شماره ۶۸، ص ۳۰۲-۲۸۲، ۱۴۰۰ش

زارعی، خلیل و همکاران، بررسی دلایل، انگیزه‌ها و پیامدهای شورش ایرانیان پس از انعقاد قراردادها با مسلمانان در دوره خلفای راشدین، فصلنامه جامعه‌شناسی، سال اول، شماره چهارم، ص ۲۷۳-۲۵۷، زمستان ۱۳۹۷ش.

زرین‌کوب، عبدالحسین، دوقرن سکوت، مؤسسه احمدعلمی، تهران، ۱۳۴۴ش.

زرین‌کوب، کارنامه اسلام، انتشارات امیرکبیر، تهران، ۱۳۹۲ش.

زمخشری، الفائق فی غریب‌الحديث، دارالکتب العلمیه، بیروت، بی تا.

سیوطی، البهجه المرضیه علی الفیه ابن مالک، مؤسسه اسماعیلیان، قم، ۱۴۳۰ق.

سیوطی، بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین و النحاه، المکتبه العصریه، قاهره، بی تا.

شریف‌رضی، نهج البلاغه (صبحی صالح)، هجرت، قم، ۱۴۱۴ق.

صنعانی، عبدالرزاق، المصنف، المکتب الاسلامی، بیروت، ۱۴۰۳ق.

طبری، تاریخ الامم و الملوک، دارالتراث، بیروت، ۱۳۷۸ق.

عارفی‌نیا، حسین و همکاران، اخلاق امام‌علی (علیه‌السلام) پلی میان تشیع سیاسی و تشیع اعتقادی، پژوهشنامه فرهنگ و معارف دینی، جلد ۳، شماره ۲، پیاپی ۶، ص ۱۲-۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۱.

فسوی، یعقوب‌بن سفیان، معرفه‌التاریخ، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۱۹ق.

قاضی نعمان مغربی، دعائم الاسلام، مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام، قم، ۱۳۸۵ق.

کریستن‌سن، آرتور، ایران در زمان ساسانیان، ترجمه رشید یاسمی، دنیای کتاب، تهران، ۱۳۷۰ش.

کلینی، الکافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۴۰۷ق.

کوفی، احمدبن علی، الاستغاثه فی بدع‌الثلاثه، مؤسسه الاعلمی، تهران، ۱۳۷۳ش.

مبرد، محمدبن یزید، الفاضل، قاهره، ۱۳۷۵ق.

متقی‌هندی، کنز العمال فی الاقوال و الافعال، مؤسسه الرساله، ۱۴۱۳ق.

مسعودی، علی بن حسین، إثبات الوصیه للإمام علی بن أبی طالب، انصاریان، قم، ۱۳۸۴ش.

معلمی، مصطفی؛ اسفندیاری، مجتبی، ریشه‌های تاریخی تبعیض درباره موالی در عصر خلفاء، فصلنامه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال چهارم، شماره ۱۱، ص ۷۰-۴۵، تابستان ۱۳۹۲ش.

مفید، الاختصاص (منسوب به شیخ مفید)، کنگره شیخ مفید، قم، ۱۴۱۳ق.

مفید، الفصول المختاره، کنگره شیخ مفید، قم، ۱۴۱۳ق.

نصر بن مزاحم، وقعه صفین، کتابخانه آیت‌الله مرعشی‌نجفی، قم، ۱۴۰۴ق.

نفیسی، سعید، تاریخ اجتماعی ایران از انقراض ساسانیان تا انقراض امویان، کتاب پارسه، تهران، ۱۳۹۰ش.

٢٦٦ پژوهشنامه علمی، سال ١٥، شماره ٢، پاییز و زمستان ١٤٠٣

یاقوت حموی، معجم الادباء، دار الغرب الإسلامي، بیروت، ١٤١٤ق.
یعقوبی، تاریخ یعقوبی، دارصادر، بیروت، بی تا.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی